

Наталія КУЛІШ¹

РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ ТУРИЗМ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

Досліджується феномен релігієзнавчого туризму на Хмельниччині. Зазначено, що релігієзнавчий туризм реалізовується у двох форматах: екскурсійно-пізнавальному та паломницькому. Констатовано, що у межах сучасної Хмельниччини зосереджено потужний пласт різноконфесійних сакральних пам'яток. Насамперед язичницькі «місяця сили», городища-святилища, капища, жертівні колодязі, скельні храми, дольмени, кам'яна монументалістика. Широкоформатно представлене християнство: церкви, собори, костели, монастирі, кірхи, каплиці. Значного поширення на теренах області набула іудейська сакральна спадщина: синагоги та некрополі. Цікавими туристичними локаціями можуть бути залишки елементів мусульманських мечетей та мінаретів. Акцентовано на різноманітності архітектурних форм, стилів, призначення культових споруд: кам'яні церкви, костели, синагоги оборонного типу, дерев'яні храми, церкви-ротонди; збудовані у неоготичному, ренесансному, бароковому, пізньобароковому, класичному, грецькому, «псевдо-російському», місцевих стилях; полкові церкви, замкові храми. Наведено окремі приклади історичного мінусулого та сьогодення сакральних споруд. Акцентовано на малодосліджені локації релігієзнавчого туризму, ними постають «цілющі водійми» — криниці, джерела, струмки, озера, яких чимало на Хмельниччині. Змістовними туристичними локаціями можуть бути населенні пункти, які дали поштовх до розвитку

¹ кандидатка філософських наук, доцентка кафедри філософії, соціально-гуманітарних наук та фізичного виховання, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, dobre3009@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7044-6767>.

різноманітних культурних феноменів, пов'язаних з релігією. Потужний потенціал можуть мати сакральні пам'ятки, знищені в радянський період. Їхні ідентифікація, відновлення, популяризація дають стійке підґрунтя для широкого осмислення історії регіону, відновлення втрачених культурних пластів та національної пам'яті.

Ключові слова: релігієзнавчий туризм, екскурсійно-пізнавальний туризм, паломницький туризм, сакральні пам'ятки.

Глобалізація, інформаційне суспільство, відкритість кордонів, плюральність світогляду сучасної людини актуалізують запит на різноформатні види туризму. Не є виключенням релігієзнавчий туризм — мандрівка до незвіданого, духовно непізнаного, спрямована на якісно нове пізнання світу, на збагачення людської сутності, на набуття нового сенсу існування, на розуміння парадигмальних основ віри, можливість екзистенційно відчувати і усвідомити буття. Релігієзнавчий туризм в координатах міжнародного та українського туризму є досить поширеним та викликає зацікавлення не лише у віруючого загалу, але й у людей байдужих до питань віри та релігії. Він є тим феноменом, який закладає підвалини культурного та духовного збагачення, створює та поширює надзвичайно важливий клімат міжрелігійної толерантності та взаємоповаги.

Неабиякий потенціал релігієзнавчий туризм може мати на локальному рівні, в межах нинішньої території Хмельниччини, яка репрезентує широкоформатну палітру сакральних пам'яток язичництва, християнства, іудаїзму, ісламу. Тому вивчення, класифікація, визначення потенціалу зазначеного виду туризму є не лише потужним посилом для створення позитивного іміджу регіону, але й перспективним в контексті впровадження нової регіональної політики в Україні, зокрема, проведення адміністративної реформи.

Українські науковці значну увагу приділяють дослідженню проблематики релігієзнавчого туризму. Осмислення його сутності, мотивів, конфесійних виявів знаходимо у працях таких учених, як Ю. А. Городиський, К. Д. Дударчук, О. В. Ключко, І. В. Косташук, С. А. Панченко, В. О. Патійчук, Д. В. Полюхович, С. П. Романчук, З. П. Сапелкіна, А. О. Чередниченко, С. О. Юрченко, В. С. Церклевич, П. Л. Яроцький та ін. При всій значущості доробку вищезазначених дослідників, на нашу думку, потребує більш детального осмислення, конкретизації феномен релігієзнавчого туризму на регіональному рівні, зокрема, Хмельниччини.

Метою дослідження є вивчення особливостей релігієзнавчого туризму на Хмельниччині. Виходячи із мети дослідження, основними завданнями були: виокремити різноконфесійний сакральний пам'ятковий потенціал релігієзнавчого туризму в Хмельницькій області; визначити можливі нові туристичні локації.

Ключовою особливістю релігієзнавчого туризму є його реалізація у двох форматах: екскурсійно-пізнавальному та паломницькому. Екскурсійно-пізнавальний туризм має на меті відвідування релігійних центрів і храмів

(діючих і пам'яткових) особливої історичної, архітектурної, духовної значимості, а також музеїв, виставок цієї ж номенклатури [1, с. 124], природних та рукотворних «місць сили», некрополів. Паломницький туризм — це духовно релігійна подорож послідовників різних релігій до їхніх святих місць з метою отримання прощення гріхів, зцілення від тілесних і духовних недугів, гріхів, вчинення молитовних дій, здійснення корисної для місця поклоніння роботи [1, с. 124]. Достатньо потужний туристичний потенціал області, за даними інформаційного ресурсу «Енциклопедія пам'яток» на Хмельниччині налічується 275 різноконфесійних сакральних споруд, побудованих до початку ХХ ст. [2], дає підстави для активної популяризації та практичної реалізації релігієзнавчого туризму у різних форматах його вияву.

Особливої уваги, в контексті релігієзнавчого туризму Хмельниччини, заслуговують *сакральні пам'ятки язичництва* — «місця сили», городища-святилища, капища, жертовні колодязі, скельні храми, дольмени, кам'яна монументалістика. На думку дослідників українських дохристиянських вірувань, саме Поділля, у часи Володимирового хрещення, стало прихистком для численної когорти переслідуваних князем служителів прадавньої релігії. За археологічними даними, у межах Збручанського культового центру, в Подільських Товтрах переховувалися язичницькі волхви й жерці аж до XVII (!) століття.

Чи не найцікавішим ареалом поширення язичницьких сакральних пам'яток вважаються території, що тягнуться біля містечка Сатанів, сіл Закушне-Кутківці-Івахнівці Чемеровецького району у Подільських Товтрах. Гори Баба та Високі камені у зазначеному гірському масиві є місцем дислокації дольменів — астрономічних рукотворних кам'яних культових споруд, для України досить рідкісних. Дольмен з гори Високі Камені примітний тим, що в день зимового сонцестояння сонце сідає просто посеред утвореного брилою проходу [3]. На верхівці гори Ян знайдено круглий майданчик з класичною ритуальною вимосткою діаметром 6-7 метрів, який імовірно використовувався з сакральною метою. Подібну локацію (до того ж на вершині пагорба) було віднайдено в урочищі «Гнилий кут», що на околиці містечка Городок [4]. Збереглося чимало легенд про скельну печеру та її старців, золотий стовп з гори Куциха, не можна відкидати, що ці та інші традиційні міфи є своєрідною трансформацією пам'яті язичницького минулого. Молільними місцями для adeptів прадавньої релігії слугували схили Вербецьких Товтр.

Центрами язичництва у свій час були поселення у межах нинішніх сіл Новоушиччини — Іванківців та Ставчан. Саме там знайдено цікаві зразки прадавньої кам'яної монументалістики — ідоли, що за сюжетом і манерою зображення вважаються прототипами відомого Збруцького ідола, оскільки мають схожі і близькі до нього атрибути [5, с. 109–128].

Відголос дохристиянських вірувань зберігає Бакота (затоплене поселення), де у другій половині першого тисячоліття діяв потужний язичницький центр, з розгалуженою системою капищ-жертвників поблизу та у бакотських скелях [6, с. 162] зокрема, храм у Білій горі, який первісно використовувався як капище служителями язичницького культу — волхвами, однак в XI ст. був християнізований.

«Місцем сили» вважається містечко Меджибіж, яке у прадавні часи, було потужним центром «волховання», серед археологічних знахідок, знайдених у його околицях, домінують речі, пов'язані з язичницькими віруваннями, це дає підстави висновувати, що частина населення виконувала жрецькі функції, мала неабияку медично-знахарську обізнаність і досконалу, на ті часи, лікувальну справу.

На території Хмельниччини потужним пластом туристичних сакральних локацій представлено християнство, у всіх його конфесійних вимірах: православні церкви, собори, монастирі, католицькі костели, протестантські кірхи, аріанські каплиці та ін.

Своєрідною родзинкою, релігійної архітектури вважаються *культові споруди, що зберегли свій первісний вигляд* до сьогодні. Знаковим для православного християнства Хмельниччини є «літописний» Бакотський (Михайлівський) скельно-печерний монастир. Вважається, що засновником монастиря був старець Антоній (засновник Києво-Печерської Лаври), який оселився у місці, що у прадавні часи використовувалось як язичницьке капище. На початку XV ст. храм зазнав руйнувань, внаслідок обвалу. У кінці XIX ст. релігійне життя на території святині поновилося, на місці давньоруської церкви було споруджено нову дерев'яну, Спаську. День її освячення став днем велелюдної прощі, яка відбувалася щорічно до середини XX ст. Дерев'яну церкву було знищено 1963 році. Нині на території монастиря збереглися залишки келій, печерних церков, господарських ніш. Візрцями скельних монастирів є залишки печерного монастиря у с. Субіч Кам'янець-Подільського р-ну та монастир у Слобідці Сатанівській.

Унікальними пам'ятками Хмельниччини є *муровані церкви оборонного типу*. Найвідомішою серед них вважається середньовічна Покровська церква-фортеця у с. Сутківці, яка не має аналогів за своїм архітектурно-планувальним вирішенням у країні. Побудована на Кучманському шляху, навиклому маршруту набігів татар на Поділля, церква являє собою хрестову двоярусну споруду, до якої з чотирьох боків прилягають могутні півкруглі башти. На першому ярусі знаходилось приміщення церкви, другий ярус — бойовий, мав оборонне значення [7, с. 83–84]. Споруда була досить потужним бастионом, облаштована 95 бойовими точками, з вражаючою, але такою звичною для середньовіччя, товщиною стін близько 1,7 метра. Найстаріша її частина — дзвіниця, первісно слугувала оборонною вежею. Нині церква-фортеця є діючим музеєм і храмом, конфесійно належить до ПЦУ.

Середньовічним вежовим триконховим храмом є мурована церква-фортеця у селі Шарівка. Традиційно, найдавнішою частиною сакральної пам'ятки вважається дзвіниця, побудована у XIV ст. Історично так склалися, що споруда неодноразово змінювала конфесійну приналежність. Побудована у свій час православними, згодом стала католицьким домініканським костелом, у першій третині XIX ст. знову повернута православним. В інтер'єрі споруди з-поміж збережених нашарувань живопису, вирізняється оригінальністю найдавніший — пензля українського живописця-монументаліста Йосифа Прагтля [8, с. 64].

Рідкісним зразком подільського триконхового оборонного храму є кам'яна церква Св. Покрови в Адамівці, споруджена у XVIII ст. [8, с. 28].

Неабиякий інтерес представляють *дерев'яні храми* області. З-поміж найвідоміших Хрестовоздвиженська церква м. Кам'янець-Подільського та Михайлівська церква с. Зіньків. Перша згадка про церкву святого Хреста датується другою половиною XVII ст. Збереглися свідчення про руйнування святині, зокрема, в часи турецької навали 1672 року та подальшої її відбудови на початку XVIII ст. У 1799–1801рр. дерев'яна церква набула того вигляду, який зберігся дотепер. Храм прикрашає дзвіниця прибудована до його західного фасаду в 1863 році. У другій половині XIX ст. культуру будівлю зафіксував на літографії художник Наполеон Орда. Хрестовоздвиженська церква — типова для Поділля тризрубна споруда, одноповерха з ганком і ризницею з північного боку. Унікальними особливостями церкви є її будівництво без використання металевих цвяхів [8, с. 22]. 1769 роком датоване спорудження Свято-Михайлівської «козацької» церкви. За народними переказами, кошти на її будівництво збирали колишні козаки, які осіли в Зінькові, та їх нащадки. Дерев'яна церква, рублена з дуба вручну, та змонтована без єдиного цвяху, на чопах, стоїть на кам'яному фундаменті. Первісна дзвіниця не зберіглася, тому поруч з храмом стоїть нова цегляна з кількома дзвонами [8, с. 29]. В сьогоденні конфесійно обидва храми належать УПЦ МП.

Хмельниччина має цілу низку церков, побудованих у традиціях *подільської та північноподільської архітектурної школи*. Барокова церква у селі Старому Кривині, побудована у другій половині XVIII ст. Цікава тим, що своєю формою нагадує корабель. У храмі зберігся аутентичний іконостас, роботи народних художників XVIII ст. та царські врата із різьбленими зображеннями євангелістів. Навколо головного корпусу храму вміло побудовано ще й опасання — криту галерею, котра була місцем народних зборів [8, с. 55]. Примітним є той факт, що за весь час свого існування служби в церкві не припинялися, навіть у часи домінування атеїстичного світогляду, часів СРСР. Конфесійно храм належить ПЦУ. У традиціях подільської школи побудовано Дмитрівську церкву в с. Залуччя на Чемеровеччині. Традиційно в зазначеній місцевості культова архітектура є кам'яною, однак для спорудження Дмитрівської церкви зодчі надали перевагу дереву. Зразком поєднання рис архітектури Поділля і Волині є дерев'яна Михайлівська церква і дзвіниця у с. Велика Радогощ. Датована початком XVIII ст., церква дійшла до нашого часу практично незмінною, зберігши первісну композицію.

З епохою *бароко пов'язана мурована Церква Св. Трійці* (XVII ст.), що входить у комплекс Свято-Троїцького монастиря у Сатанівській Слобідці. Не зважаючи на змістовне історичне минуле, відомою церква може стати завдячуючи її реставрації новітньої доби. Наслідком реставраційних робіт стала поява у церкві оригінальної фрески «Страшний Суд» де у пекельному вогні горять найодіозніші комуністичні вожді. У 1992 році під час реставрації художник використав традиції українського іконопису XVII–XVIII ст., коли серед персонажів Суду зображували абсолютно реальних людей. Зокрема, серед праведників можна побачити постать жінки у білій хустці — Марії (Швайчишин). В часи радянських атеїстичних гонінь на церкву, вона врятувала від знищення велику храмову ікону з ликом Ісуса Христа. Однак,

по справжньому, вражає «пекельна частина». До когорти «традиційних» грішників на кшталт срібллюбців, перелюбників, п'яниць, убивць і самогубців, художник-реставратор доєднав ще й Великих Грішників: Малюту Скуратова, Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, Троцького, Гітлера, Берію, Свердлову, Кагановича та Хрущова з невід'ємним атрибутом — капцем у руці. Сюжетну лінію доповнює чорний Змій — ворог роду людського, прикрашений червоними комуністичними пентаграмами [9]. Побуває твердження, що це єдиний храм у світі, який має таке невластиве комуністично-забарвлене зображення Страшного Суду.

Пам'яткою *класицизму* з притаманною храмам Поділля готичною ретроспективою, вважається церква Йоана Богослова, с. Маків. Храм є ротондою із тесаного каменю. Десять внутрішніх стовпів, розмічених по колу та об'єднаних арками, слугують опорою для циліндричного світлового барабану з куполом. Вікна стрільчаті в стилі неоготики, обрамлені по колу профілем. Церква-ротонда діє до сьогодні [8, с. 35]. Конфесійно храм належить УПЦ МП. За місцевою легендою, в роки національно-визвольних змагань початку ХХ ст. саме тут брав черговий шлюб отаман батько Махно. У ротондовій будівничій формі споруджено Церкву Преображення Господнього у Старому Острополі.

До доби класицизму на Хмельниччині належать мурована церква Івана Богослова у с. Требухівці та найдавніший кам'яний храм м. Хмельницького — Свято-Різдво Богородичний храм.

Зразками архітектури *«тсевдоруського стилю»*, який був домінуючим у російському храмовому будівництві ХІХ ст. слугують церква Св. Параскеви у с. Пудлівці, Кам'янець-Подільського р-ну та церква святого Георгія у Кам'янці-Подільському.

Цікавими православними сакральними спорудами сучасного Хмельницького є храми в оздобі фасадів яких домінують елементи притаманні російському народному зодчеству — *полкові церкви*. Їх появі передувало спорудження військових містечок для драгунського та піхотного полків російської царської армії, поблизу хутора Дубовий, біля м. Проскурова наприкінці ХІХ ст. Згодом, для задоволення релігійних потреб російських військових, споруджено полкові церкви Св. Андрія Первозванного та Свято-Георгіївську церкву [10]. В сьогоденні конфесійно храми належать ПЦУ та УПЦ МП. Зразком полкової церкви є Андріївська церква у Старокостянтиніві.

Представлена на Хмельниччині *християнська католицька* сакральна спадщина. Належить чи не до найпізніших оборонних храмів України костел Відвідин Єлизавети Пресвятою Дівою Марією у Китайгороді. Вважається, що з другої половини ХVІІІ ст. фортифіковані сакральні споруди на теренах України не зводилися, однак неспокойне сусідство з Османською імперією, спонукало місцеве населення Китайгорода діяти надміру виважено та передбачливо. Щоб забезпечити своє життя від руйнівних нападів турків, місцевий костел постав як міцний бастион. За час існування він зазнав неодноразових реконструкцій. Незвичною була доля костелу у радянські часи, він у випадку «виключення» був діючим. На службу приходили не лише дорослі віруючі, але й діти та молодь. Останні вигадали навчилися обходити комсомольські та партійні перешкоди так звані

«заградотряди». За свідченнями очевидців, старших людей, підлітки у ті часи перевдягалися бабцями, насували на очі хустки, брали в руки цівки і зігнувшись, як 80-річні старенькі, неквапом чимчикували на службу [11].

У стилі *пізньої неоготики* побудований костел Святого Йосипа Обручника Пресвятої Діви Марії, с. Підлісний Мукарів. Зазначений стиль був характерним для європейської архітектури XIX ст. Особливістю будівлі є те, що тесаний камінь слугував не лише будівельним матеріалом, але й матеріалом для оздоблення та декорування [8, с. 36].

Бароковими пам'ятками регіону є костел Святої Ганни, м. Полонне, костел місіонерів Святого Йосифа в Ізяславі.

До доби *пізнього бароко* належить костел Пресвятої Діви Марії у Тарноруді. З історичних джерел відомо, що у костелі знаходився чудотворний образ Ісуса Милосердного Тарнорудського. Він користувався неабиякою пошаною у місцевого набожного населення, відтак святиня тривалий час була потужним паломницьким центром. Virізнялася оригінальністю будівля костелу, стіни якого були до 1,5 м завтовшки, склепіння вкрите рослинними орнаментами. Сім віктарів храму мали багату оздобу. Власне Чудотворний образ (69,5 на 54 см, олійна фарба на полотні) знаходився за трьома заслонами в головному віктарі. З приходом радянської влади, у 1920 році чудотворну ікону Ісуса Милосердного було вивезено за межі радянської України, згодом вона опинилася у польському містечку Зельонка Паслецька, де перебуває дотепер [12].

Костел Святого Йоана Хрестителя в Старокостянтинові є ще одним характерним прикладом *пізньої барокової* архітектури. Побудований з каміння і цегли являє собою пізній варіант тринефної базиліки з виділеними в плані та по висоті центральною навою та апсидою [8, с. 58].

У *грецькому архітектурному стилі* побудований костел на честь Успіння Пресвятої Богородиці 1797 року у Чорному Острові. А римо-католицький костел Св. Дороти (м. Славуґа), побудований у 1825 році, є точною копією паризького костелу Св. Євстафія [13, с. 229].

Зразком *замкових (фортечних) храмів* є святиня на подвір'ї фортеці Меджибожа. Побудована у 1586 році культова будівля неодноразово перебудовувалася з врахуванням архітектурних уподобань різних епох та конфесій, тому має сліди готичного, барокового та псевдоготичного стилів. У середині XIX ст. святиня була перебудована у візантійському стилі в православний храм і освячена на честь Святого Миколая Чудотворця. Остання за часом реставрація відбулася на початку XXI ст. У травні 2007 року відбувся перший вхід та освячення замкової церкви [8, с. 49].

Доволі рідкісними віросповіданнями, відображеним у сакральній архітектурі Хмельниччини є арианство та кальвінізм. У другій половині XVII ст. в Західній Європі почалась антиреформаторська реакція, яка супроводжувалася гонінням протестантів з боку традиційного католицизму. Переслідувані протестанти, рятуючись втечею, заглиблювалися у віддалені закутки Речі Посполитої. Облаштовуючись на нових місцях, вони налагоджували свій побут та духовне життя. Зразками сакральної архітектури вищезазначених конфесій є *аріанська капличка* збережена у Тихомелі Білогірського району. Збудована представниками давнього волинського

боярського роду Сенют, каплиця служила молитовним будинком для місцевої соцініанської общини. Всередині споруда розмальована, бо ще до цього часу збереглися зображення чотирьох євангелістів [8, с. 27]. Іншою пам'яткою є *залишки будівель кальвіністів* у селі Панівці на Кам'янецьчині. У 1590 році в Панівцях кальвіністи збудували Колегію (вищу школу) з трьома факультетами — філософським, теософським і гуманістичним, нижчу школу, кірху і друкарню. Для Колегіуму, а також початкової школи при ньому, в замку будується двоповерхова будівля, що збереглася й досі. Друкарем в Панівцях став відомий майстер Лаврентій Малахович, який встиг випустити 8 найменувань книг. Серед них — панегірик вченню Кальвіна й 7 антипапських памфлетів. Варто зазначити, що памфлет «Рароротре» став не лише останньою книгою Панівецької друкарні, але й останнім протестантським виданням, що побачило світ на терені «старої» України. Згодом 1611 року кальвіністи були вигнані з Панівців [14].

Історично так склалося, що Поділля стало малою батьківщиною для багатьох поколінь євреїв. Зразками сакральної єврейської спадщини на Хмельниччині є *давні синагоги та некрополі*. Нині в регіоні збережено дев'ять давніх синагог. Найвідомішою з-поміж інших вважається синагога у м. Сатанів. Існує припущення, що синагога була збудована приблизно 1600 р. Композиційно святиня складається з прямокутного головного залу і двох прилеглих до нього бокових приміщень. Перекрита напівкруглим коробовим склепінням, без будь-яких колон. Дослідники стверджують, що склепіння такого типу єдине в усій Східній Європі. Ключовим засобом художньої виразності культової будівлі є глуха аркада аттика в *ренесансному* стилі, що йде вздовж фасадів. Товщина стін святині сягала двох метрів. Часті татарські і турецькі набіги вплинули на її подвійне призначення як культової, так і захисної споруди одночасно. Відтак вона має вигляд невеликого замку. Інтер'єр синагоги вражав своєю досконалістю, стіни були прикрашені стилізованими написами — віршами з Тори, капітелі колон — багатим різьбленням, збереглися фрагменти декору із білого тесаного каменю, залишки розпису золотом. У 2015 році святиню повністю реставрували [8, с. 32].

Туристичний потенціал можуть мати єврейські кладовища. Зокрема на кладовищі у Сатанові збереглося майже 2 000 надгробків, з яких 720 належать до XVI–XIX ст. Єврейський некрополь у Меджибожі, де знаходиться могила засновника хасидського руху Баал Шем Това залишається й зараз важливим центром паломництва хасидів з усього світу.

Цікавими ісламськими туристичними локаціями, які все ще нагадують про завоювання Поділля османами на чолі з султаном Мехметом IV є поодинокі пам'ятки зосереджені здебільшого у Кам'янці-Подільському, що за Бучацьким договором 1672 року став центром Кам'янецького ейялету. Захопивши у 1672 році кам'янецьку фортецю, османи за наказом султана перетворили Кафедральний собор св. Петра і Павла на мечеть, яку назвали на його честь. Згодом, біля споруди був прибудований мінарет. Після того як завойовники залишили місто, християни увінчали мінарет позолоченою статуєю Богородиці, що і нині височіє над храмом. Іншим, перетвореним на мечеть, став Домініканський собор Св. Миколая. Тривалий час новою

мечеттю опікувалася Гюльнуш-султан (улюблена наложниця султана) про що свідчать записи у фінансових звітах турецьких сановників. Відмітним є те, що османи практично нічого не змінили в інтер'єрі храму. Лише в стіні з південного боку вівтарної частини зробили міхраб (нішу), який археологи виявили під час реставрації храму, і поряд — збудований з місцевого каменю й залишків плит зруйнованих ними християнських могил мусульманський амвон (мінбар). Останній османи, коли полишали Кам'янець-Подільський, не забрали, бо він був надто великий, щоб його можна було вивезти з міста кінним екіпажем або волами. За радянських часів мінбар перенесли до музею атеїзму, а зі здобуттям Україною незалежності повернули до костелу св. Миколая [15].

Незважаючи на доволі потужний та відомий сакральний потенціал Хмельниччини, на нашу думку, є можливості для його розширення. У сьогоденні малодослідженими локаціями релігієзнавчого туризму постають «цілючі водойми» — криниці, джерела, струмки, озера, яких чимало на Хмельниччині. Цікавими туристичними локаціями можуть бути населенні пункти, які дали поштовх до розвитку різноманітних культурних феноменів, пов'язаних з релігією. До прикладу, усім відома Пересопниця на Волині, однак мало хто знає, що свою історію Пересопницьке Євангеліє черпає з Хмельниччини з с. Двірці, Ізяславського району. Коли йдеться про перші друкарні, то згадуються друкарні Львова та Острога, хоча потужною друкарнею свого часу була Панівецька друкарня соніціан. На окрему увагу заслугове масив сакральних пам'яток, знищених в радянський період. Їх ідентифікація, відновлення, популяризація дасть потужне підґрунтя для широкого осмислення історії регіону, відновлення втрачених культурних пластів та національної пам'яті.

Таким чином, наявні різноконфесійні сакральні пам'ятки Хмельниччини є потужним фундаментом для розвитку релігієзнавчого туризму в регіоні. Нині актуальними залишаються питання подальшого вивчення історії, стану збереження сакральних споруд, створення моноконфесійної та поліконфесійної туристичних карт Хмельниччини, проведення широкоформатних PR-акцій, спрямованих на ознайомлення громадськості із пам'ятками культурно-історичних надбань нашого краю, розробка нових туристичних маршрутів.

Список використаних джерел

1. *Яроцький П. Л.* Релігієзнавчий туризм — шлях толерантного взаємосприйняття конфесій. *Практичне релігієзнавство*. Київ : Українська конфедерація журналістів та Українська асоціація релігієзнавців. 2012. С. 122–139.
2. Енциклопедія пам'яток. URL : <https://bit.ly/3vDvMao>.
3. *Полохович Д.* Містичні Товтри. Сакральна печера-сховок, волхви та сліди Богородиці (02.04.2020). *ТЕКСТИ.org.ua*. URL : <https://bit.ly/3tX41ZI>.
4. *Полохович Д.* Івахнівські товтри — недосліджена історія (26.08.2020). *Збруч*. URL : <https://bit.ly/2XH8PXr>.
5. Новоушиччина: історія у пам'ятках. Наукове видання / упор.: І. В. Петраш, С. М. Шпаковський, В. В. Климчук. Хмельницький : Поліграфіст, 2018. 336 с.

6. Рожко М. Ф. Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу. Львів : БаК, 2016. 232 с.
7. Сіцінський С. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. *Історично-археологічні нариси*. Київ, 1928. 100 с. *Інститут історії України НАН України*. URL : <https://bit.ly/3tVPQ76>.
8. Сакральні пам'ятки Хмельниччини / уклад. В. Мельник. Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2018. 68 с.
9. Полюхович Д. Ленін і Сталін у пеклі над Збручем (07.11.2014). *Збруч*. URL : <https://bit.ly/3zrlpGY>.
10. Єсюнін С. 100-річчя свято-георгієвського храму (25.12.2008). *Новини Хмельницького «Є»*. URL : <https://bit.ly/3tXhra1>.
11. Полюхович Д. Китайгород на Поділлі (17.06.2017). *Релігійно-інформаційна служба України*. URL : <https://bit.ly/3tWdUXr>.
12. Храм в Тарноруді на Хмельниччині (08.06.2012; 12:00). *Костели і каплиці України*. URL : <https://bit.ly/3Cv7WQC>.
13. Церклевич В. С. Сакрально-релігійний туризм на Хмельниччині: огляд об'єктів, що можуть становити туристичний інтерес. *Хмельницькі краєзнавчі студії* / [Баженов Л. В., Блажевич Ю. І., Єсюнін С. М. та ін., редкол.]. Хмельницький, 2015. Вип. 5. С. 219–230.
14. Палюхович Д. Панівці та прокляття кальвіністів (31.10.2017). *Релігійно-інформаційна служба України*. URL : <https://bit.ly/3tUx5B9>.
15. Шутко О. Османські пам'ятки Кам'янця-Подільського: вісті з минулого (04.09.2015). *Дзеркало тижня. Україна*. <https://bit.ly/3zvmpKi>.

Надійшла до редакції 12.02.2021

Nataliia KULISH

Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law

Religious Tourism in Khmelnytskyi Region

The article is devoted to the study of the phenomenon of religious tourism in Khmelnytskyi region. It is noted that religious tourism is realized in two formats: sightseeing and pilgrimage. It is stated that under modern conditions of Khmelnytskyi region there is a powerful layer of various religious monuments. Among these are, pagan «places of power», settlements-sanctuaries, temples, sacrificial wells, rock temples, dolmens, stone monumentalism. Christianity is widely represented: churches, cathedrals, churches, monasteries, churches, chapels. The Jewish sacred heritage is the follows; synagogues and necropolises became widespread in the region. Remains are considered interesting tourist locations elements of Muslim mosques and minarets. Emphasis is placed on the diversity of architectural forms, styles, purpose of religious buildings: stone churches, churches, defensive synagogues, wooden temples, rotunda churches; built in neo-Gothic, Renaissance, Baroque, Late Baroque, Classical, Greek, «pseudo-Russian», local styles; regimental churches, castle temples. Some examples of the historical past and present of sacred buildings are given. Emphasis is placed on the insufficiently-studied locations of religious tourism, they are «kissing ponds» — wells, springs, streams, lakes, many of which are in Khmelnytskyi region. Interesting tourist locations can be settlements that have given impetus to the development of various cultural phenomena related to religion. Sacred monuments destroyed during the Soviet period can have a powerful potential. Their identification, restoration, popularization will provide a solid basis for a broad understanding of the history of the region, the restoration of lost cultural strata and national memory.

Keywords: *religious tourism, sightseeing tourism, pilgrimage tourism, sacred monuments.*